

ФЕНОМЕН ЮРОДСТВА В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тетяна БОВСУНІВСЬКА

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

У статті викладена концепція юродства у спадку Тараса Шевченка та наголошено на її родовій спорідненості з пророцтвом та біблійним уявленням про служіння месії. Визначена парадигматика цієї соціальної маски, охарактеризовані провідні поетичні прийоми її втілення.

Ключові слова: Шевченко, пророцтво, юродивий, поетична маска, тематична й мотивна цілісність, біблійна поезика, романтизм, світова скорбота.

В статье исследуется концепция юродства в наследии Тараса Шевченко и подчеркнута ее родство с пророчеством и библейскими представлениями о служении мессии. Обозначена парадигматика этой социальной маски, охарактеризованы ведущие поэтические приемы ее воплощения.

Ключевые слова: Шевченко, пророчество, юродивый, поэтическая маска, тематическая и мотивная целостность, библейская поэтика, романтизм, мировая скорбь.

The paper explores the concept of Holy Fool in Taras Shevchenko's legacy emphasizing its proximity to prophesy and Biblical ideas about the Messiah service. The paradigm of this social mask is identified, and principal poetical techniques of its implementation are discussed.

Keywords: Shevchenko, prophecy, Holy Fool, poetic mask, thematic and motive integrity, Biblical poetics, romanticism, Weltschmerz.

З плином часу деякі соціально-історичні явища зникають для нас, як зникло юродство в його класичних формах. Юродство як соціальний феномен від часів Ісаакія Печерського ще існувало у XVIII-XIX ст. [1, 2, 5, 6, 7, 8] та мало певну репродуктивність у культурі та літературі, накладаючись та перетинаючись із скоморохами, лицедіями, мандрованими дяками та філософами, блаженними старцями. Що ж означало бути юродивим безвідносно до Т. Шевченка та його поетичних масок?

“У давнину поезія і бідність були майже синонімами, і більшість таких прислужників або жреців Аполлона ходили по лініям Гостьового та Апраксіна дворів у лахмітті: в дірявих чоботах, по лавам, пропонуючи кожному чітко написаний акростих, у досить звучних римах, початкові літери якого відтворювали прізвище поета, а решта волала про те, що автору потрібні чоботи та шматок хліба” [6, с. 242], – зауважує Пиляєв. Юродиві завжди становили дуже рідкісне явище, бо серед інших категорій зубожілих мислителів були обтяжені ще й релігійною ідеєю очищення суспільства. Такої форми суспільного віщування не знав Захід, тому Дж. Флетчер у своїй історії Росії 1591 року захоплено поділився спостереженнями над руськими юродивими: “Їх вважають пророками і майже святими мужами, чому й дозволяють їм говорити вільно все, що їм заманеться, без будь-яких обмежень, навіть про самого Бога. Якщо така людина явно дорікає комусь у чомусь, то йому не суперечать, а тільки кажуть, що заслужили це за гріхами... Блаженних народ дуже любить, бо вони, подібно до насквілів, вказують на недоліки вельмож, про які ніхто інший й говорити не наважується” [10, с. 142-144]. Дивуючись цим неіснуючим на Заході феноменом юродства, дослідник дуже точно визначив приналежність цих дивних представників низового світу до духовних проблем, що нуртують суспільство.

Б. Успенський, аналізуючи явище антиповедінки, тобто асоціальної поведінки людей в історії нашої культури, зокрема сказав: “Нарешті, антиповедінка притаманна юродивим, однак має у цьому випадку принципово інший, так би мовити дидактичний, сенс. Відповідно ми можемо виділити особливий тип дидактичної антиповедінки” [9, с. 331]. “Поведінка юродивого наскрізь пронизана дидактичним змістом та пов’язана насамперед із запереченням грішного світу – світу, де порушений порядок” [9, 332]. Проте, зауважимо, це заперечення суто пасивне, екстатичне.

О. Панченко наводить детальний опис феномена юродства і наголошує на ключових його характеристиках: “Якщо ідеальний одяг юродивого – нагота, то його ідеальна мова – мовчання” [4, с. 95], “юродство, звичайно, стосувалось апостольської традиції” [4, с. 98], “юродивий – “удаваний божевільний”, самоназваний дурень, який приховує під личиною глупоти святість та мудрість” [4, с. 127], “юродиві не вина-

ходять оригінальних принципів кодування. Будучи частиною народної культури, вони користуються тими ж прийомами, якими користується фольклор” [4, с. 100], “класичний юродивий – це бунтівливий самітник” [4, с. 132], юродиві “відчужують себе від суспільства” [4, с. 106], схильні до “мовчазного протесту” поруч із висміюванням негараздів цього світу. Старокнижній традиції відомі навіть життя юродивих, наприклад, Прокопія Устюжського. В часи романтизму в Україні існували юродиві, яким по смерті було надано статус святих та створено житіє, наприклад, “Старець Ієромонах Феофіл, Христа ради юродивий, подвижник і прозорливець Києво-Печерської Лаври (1788-1853)”.

Т. Шевченко відомий насамперед як пророк; в його “Кобзарі” тема пророка і пророцтва є чи не найбільш викристалізованою. Проте стійкість та впевненість пророка часто була похитнута перипетіями долі поета і тоді він перевтілювався на мовчазного пророка або ж – юродивого. Така зміна реєстру висловлювання потребувала й специфічного перевтілення в образ асоціальної людини, з низьким суспільним статусом, але з таким же палким серцем, як у пророка. Дослідження текстів Т. Шевченка під цим кутом зору показало, що в ранній період творчості тема юродивого представлена фрагментарно, невиразно та характеризується постійним сполученням з романтичними мотивами нудіння світом, сліз, плачу, бентежного серця тощо. Крім того, поезії на тему юродивого (або з елементами його світовідчуття) не завжди цілковито присвячувались саме цій темі, часто були доповненням до якоїсь іншої. Наприклад, як у поезії “Не завидуй багатому” чи “Минають дні, минають ночі” (обидві – 1845 року). Фактично, тема юродства у її неосмісленому проявленні проступає у Т. Шевченка тільки з 1844, зокрема, в поезії “Чого мені тяжко, чого мені нудно”, де знаходимо всі змістовні складові цієї теми – нудіння світом, неспокійне серце, люд навісний, самовідсторонення поета від натовпу та надягання маски самотнього засмученого генія, який ховає своє розбурхане серце: “Чого мені тяжко, чого мені трудно, Чого серце плаче, ридає, кричить, Мов дитя голодне? Серце моє трудне, Чого ти бажаєш, що в тебе болить? Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? Засни, моє серце, навіки засни, Невкрите, розбите – а люд навісний Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі [11, с. 194]. Поступово до маски юродивого додаються характеристики “сироти” та “ледащо”. На момент активності поета в Кирило-Мефодіївському братстві тема юродства ще не була достатньо

ним втілена, становила ледь помітне ліричне тло. Обставини життя у вигнанні на Кос-Аралі посприяли збільшенню авторського інтересу до удаваного юродивого.

Після 1847 р., передусім засудження кирило-мефодіївців і Т. Шевченка з ними, різко змінює долю поета на вигнанця, в'язня і частотність звернення до теми юродивого значно зростає, а саме шевченківське юродство синтезуються в певну тематично-мотивну цілісність. Слід відзначити взагалі зростання амплітуди пророк-юродивий. Поруч із зміцненням пафосу національного пророка інколи зустрічаємо у Т. Шевченка рядки зовсім не полум'яні: *“Дурний свій розум проклинаю, Що дався дурням одурить, В калюжі волю утопити”* [11, 2, с. 12]. З'являються поетичні самоприниження з детальним розгортанням причин смутку та концепту марноти життя поета: *“А я, убогий, що принесу я? За що сірому ти поцілуєш? За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю, Й не такі, як я, дармо співають* [11, 2, с. 36].

Започаткована у такий спосіб тема юродства у творчості Т. Шевченка дедалі більше деталізується та спричиняється до відтворення специфічного світовідчуття, сповненого невтолених бажань та трагічних міркувань з приводу соціальної перспективи. Крім того, поет все більше вдається до засобів інтимізації художнього простору, до болісного комікування над собою. Він говорить про себе: *“А воно, убоге, Молодіє, сивоусе, - Звичайне, дитина, - І подибало тихенько Попід чужим тином Аж за Урал”* [11, 2, с. 67]. Готовність юродивого загравати зі смертю також з'являється в “Кобзарі”: *І ждеши його, того світу, Як матері діти* [11, 2, с. 108].

Оповідь про себе як про третю особу проступає в поезії “Не додому вночі йдучи” (1848), підсилюючи самовідсторонення темою самотності та смутку за батьківщиною. Ідея тихого спротиву в поезії “Неначе степом чумаки” – також належить світу юродивого, який самотній та кумедний для всіх, який безнадійно відданий поезії: *“Книжечки Мережаю та начиняю Таки віршами. Розважаю Дурную голову свою Та кайдани собі кую”* [11, 2, с. 160]. Відчуження юродивого від соціуму та рідні становить лейтмотив багатьох творів Т. Шевченка: *“Не найшлося З ким серцем ділитись, А тепер не маю навіть З ким поговорити!..”* [“Заросли шляхи тернами”, 11, 2, с. 178]. Одна з ознак юродивого – причинність – багатократно відтворена Т. Шевченком. Причинність у “Кобзареві” – це спровокований соціальною несправедливістю психологічно аномаль-

ний стан героя, аналог західноромантичного концепту божевілля. Його твір “Причинна” – чи не найповніша ілюстрація до цього специфічно українського поняття. Так, юродивий – завжди причинний, тобто дивний для оточення, бо його емоційні стани не співпадають із цим самим середовищем: *“Буває іноді старий Не знає сам, чого зрадіє, Неначе стане молодий, І заспіває... як уміє”* [11, 2, с. 184]. Юродивий у поезії Т. Шевченка – то замовклий пророк, звідси мовчання стає його постійним супроводом, він не має оточення, яке б слухало його дивні думки про волю та красу (*“Ніхто не гавкне, не лайне, Неначе й не було мене”* [11, 2, с. 185]). На відміну від пророка, він багато плаче, сльози супроводять його на кожному кроці: *“І всі танцюють. Тільки я, Неначе заклятий дивлюся І нишком плачу, плачу я”* [11, 2, с. 214]. Тему юродивого супроводить мотив потоптаної та занедбаної святої душі, про що у Шевченка є відверті рядки: *“Ви ж украли, В багно погане заховали Алмаз мій чистий, дорогий, Мою колісь святу душу”* [“Чи то недоля та неволя”, 11, 2, с. 215]. Цураючись *“своєї грішної душі”*, поет плаче та проклинає нещасливу долю. Оскарження світу й соціуму з позицій занедбаного пророка – тобто юродивого, звучить у поезії 1850 року: *“На батька бісового я трачу І дні, і пера, і папір! А іноді то ще й заплачу, Таки аж надто. Не на мир І на діла його дивившись, А так, мов іноді упившись Дідусь сивесенький, риди – Того, бачте, що сирота”* [11, 2, с. 216]. У цій поезії глум над собою й соціальне юродство становлять вже суцільну тему твору, а не якогось його фрагменту. До семантики юродивого Тараса Шевченка додається низка нових значень поруч із уже заявленими: пиятика, сирітство, самотність, мовчання, плач, старість, відчуження.

Антиномічний зв'язок теми юродивого і теми пророка у творчості Тараса Шевченка яскраво проступає у поезії “Юродивий” (1857). Тут маска юродивого спадає і ліричний герой проявляє всі ознаки гнівного пророка, який засуджує та закликає не довіряти царям; алюзія до декабристів (*“Споборники святої волі”* [11, 2, с. 231]) наприкінці твору вивершує бунтарську схему оповіді. Автор вдало використовує історичні алюзії, зокрема, до Вашингтона, щоб нагадати читачеві про можливість позитивної версії майбутнього: *“Коли Ми діждемося Вашингтона З новим і праведним законом? А діждемось-таки колісь”* [2; с. 230].

Складність мнемонічної схеми цієї поезії полягає у повсякчасному накладанні різних алюзій, в тому числі й біблійних (*“Фельдфебель*

ваш Сарданапал” [11, 2, 231]). Крім того, історичний пласт сучасності також втіснений у твір: Сибір, Байкал, “*споборники святої волі*” (тобто декабристи), “*капрал Гаврилович Безрукий*”, “*п’яний Довгорукий*” (тут відсилання до історичного факту, коли чиновник М. Матвеев дав публічного ляпасу М. Писареву) та ін. Круговерть минулого й сучасного в поезії “Юродивий” вивершується філософемою декабризму, адже “рядами довгими в кайданах” з’являються саме вони. Якщо решта алюзій відзначені посиленою динамікою, нагнітанням пригаданих, нав’язаних образів, то наприкінці твору поетичний світ стабілізується до монументальності. Таке відтворення минулого з підсиленням пафосу бунту та гніву не відповідає тематичному окресленню юродивого.

Утворюється дисонанс між назвою твору та його змістом, адже юродивий втрачає всі ознаки юродства (самотність, мовчання, плач, дурість, сирітство, ледащо, пияцтво, самовигнання, відчуження, нудіння світом, стражденне серце), натомість набуваючи ознаки провісника, пророка, месії (соціальний бунт, гнів, дієвість чину, палкі заклики, послідовне втручання в суспільне життя). Ця важлива закономірність змістовності юродивого – його наближеність до світу пророцтва та месіанства – використана поетом з ідеологічною метою, але у самому вірші ми не знайдемо власне юродивого. У цьому разі заголовок вказує читачеві на те, що віщувати герой почав, збагнувши неефективність свого колишнього статусу юродивого. Тематичні “переливи” пророк / юродивий – це поетична закономірність “Кобзаря” Т. Шевченка, адже пророк знову може перетворитись на юродивого, шойно він втратить своїх слухачів та набуде статусу дивака чи старця.

Мнемонічні алюзії, які відсилають до історії раннього християнства або минулого України, часто зустрічаються у Т. Шевченка та мають чи не найбільший потенціал відтворення конкретного інформаційного потоку у чітко визначеній послідовності та ідеології. Наприклад, вірш “*Колись дурною головою*” містить відсилання до періоду становлення християнства, яке переосмислене у долі самого поета: “*І де я в світі заховаюсь? Щодень пілати розпинають, Морозять, шкварять на вогні!*” [11, 2, с. 246]. Як бачимо, для письменника тортури Христа сприймаються як власні. Смысловороджуюча сила алюзії “*пілати*” (з маленької літери і множина!) не просто повернула до часів Понтія Пілата, але якісно змінила образ автора у творі за рахунок нарощування месіанських

сенсів. В цій поезії тематична спільність антиномічної пари пророк-юродивий настільки щільна, що її можна відвести і до тематичної групи пророка, і до тематичної групи юродивого.

У поемах Т. Шевченка маска юродивого з'являється дуже рідко, проте й там її можна відшукати. Ліричний герой-пророк у поемі "Сон" активно виступає проти царської тиранії, його художня інтерпретація майже позбавлена будь-якої форми інакоказання, окрім однієї умовності – все написано лише приснилося герою, до того ж п'яниці (характерний стан юродивого в творчості поета). Подібне припущення позбавляє пророка можливості бути активним діячем у житті, він все ще лишається мовчазним пророком, дотримуючись обраної форми художньої умовності. Адже пророк – це не той, хто, ховаючись за різними масками, "юродствуючи", говорить істину, а той, хто говорить її без прикриття. Шевченко потребував створення ідеального і водночас життєвого пророка, щоб герой цей був зразком самопожертви в ім'я великої ідеї визволення, такий пророк повинен бути і провісником, і діячем.

Цікаво простежити проявлення юродства в "Дневнике" Т. Шевченка, написаному не для проголошення "*істин вікових*", а швидше для втіх та самозаспокоєння. Музика й сон у щоденнику часто переплітаються у світосприйнятті поета: "*С удовольствием слушал я незримого певца, пока он не замолчал и, вероятно, заснул, чему и я благоразумно последовал. На рассвете приснилось мне, будто бы приехал в Новопетровское укрепление фельдмаршал Сакен, вместе с другом своим метрополитом киевским Евгением, и потребовал меня к себе. Но так как у меня не оказалось солдатского облачения, кроме шинели и то без эполет, то покашивали эполеты, я проснулся и был сердечно рад этой неудаче*" [12, с. 89]. Принагідно звернімо увагу на той факт, що у цьому фрагменті відчутні впливи гротеску. Відтворений також комплекс маленької людини, наголошено удаваний, окреслений іронією автора-персонажа та автора поза сюжетом сну. Саме два рівні іронічного подання картини підготовки до зустрічі з великими начальниками й створюють суто ігровий момент гротеску. Сон як світ між світами постає у щоденнику ще й презентацією істинного Шевченка, без соціальних масок та ролей, без спотвореного юродства, до якого він часто вдавався у середовищі "*панів*". Цей автор-образ іронізує над цілим світом і легко пірнає в глибини людських психологій.

Нарешті, у 1860 році в поезії “Не нарікаю я на Бога” зустрічаємо авторський сумнів відносно того, чи є він пророком, чи так і залишиться юродивим: “*Чи не дурю себе я знову Своім химерним добрим словом? Дурю! Бо лучше одурить Себе-таки, себе самого, Ніж з ворогом по правді жить І всує нарікать на Бога!*” [11, 2, с. 291]. З плином часу в темі юродивого все сильніше проявляється ще одна закономірність: поруч із поглибленням інтимізації (все більше згадується конкретний сучасний стан поета), укладається ще й принцип зображення «себе самого» очима удаваного намисленого натовпу з України, як це зустрічаємо у вірші «Якби з ким сісти хліба з’їсти» (1860): “*А люде так собі пожнуть І скажуть: – Десь його убито, Сердешиного, на чужині... – О горе, горенько мені!*” [11, 2, с. 300].

Набільше поета жахає думка про те, що він так і залишиться дивакуватим віршувальником, безродним сиротою в межах великої імперії. У цій поезії дуже чітко сформульовано суть страждання поета – неможливість вимовити слово там, де його почують та зрозуміють – це і є основна відмінність юродивого від пророка: “*Якби з ким сісти хліба з’їсти, Промовить слово, то воно б, Хоч і як-небудь на сім світі, А все-таки яось жилосьь*” [11, 2, с. 300]. Самотність юродивого – соціальна й усвідомлюється ліричним героєм як вирок долі, від якого втомилась душа, плаче серце. Зневіра у правильності обраної долі народного поета лунає наприкінці життя Тараса Шевченка та породжує концепт «*нікчемних віршів*», які він більш не ладен складати, від яких відмовляється та налаштовується йти у потойбіччя: “*Чи не покинуть нам, небого, Моя сусідонько убога, Вірші нікчемні віршувать*” [11, 2, с. 308]. Двічі в цій поезії він виражає зневіру в силі поетичного слова: “*Та все б гекзаметри плели, Та на горище б однесли Мишам на снідання*” [11, 2, с. 309].

Власне, цим тематичний ряд юродивого в творчості Т. Шевченка вичерпується, однак ідеологічні хилитання великого Кобзаря щодо власної ролі та спадку жодним чином не позначились на укладанні концепції його творчості як національного пророка, з якої старанно вилучені всі маски пересічності, всі ігрові компоненти та удавані особистості. Разом із тим, жива людська постать Т. Шевченка позначилась на всіх його творіннях, як в літературі, автодокументальній прозі, так і в живопису. У свій час С. Єфремов нагадував нащадкам Кобзаря: «*Шевченків журнал показував нам, який був поет сам із собою, на*

самоті із своїми думами. Листування показує нам його на людях, у гурті приятелів і знайомих» [3, с. 42]. І без цієї живої людської постаті, яка має сумніви, страждає й радіє (наприклад, з приводу того, що букет для Піунової купив хтось інший), постать національного пророка Т. Шевченка буде неповною, не життєвою, вигаданою.

Юродство Шевченка продиктоване бунтом супроти царату точно так же, як і його пророцтво, надягаючи маску юродивого, він прагнув висловити свої гасла в іншій, можливо менш радикальній формі, але так само виразно та переконливо. Підміни гасел не відбувається. Йдеться про константні ідеї поета, які він проносить через усе життя, не зраджуючи їм. Вочевидь поет був наділений даром акторського перевтілення, високим артистизмом та умінням підмічати приховані властивості людей та речей. Тому спрощена інтерпретація Т. Шевченка то як пророка з вогненно запальним поглядом, то як сирітки без кутка та без пам'яті роду й етносу, то як безвольного кріпака зі зниженим смаком та невибагливим художньо-фольклорним світом, вже не кажучи про вампіризм чи інші викривлення, - все це є тенденційні зображення, які не відповідають дійсності. Небезпека втратити сокровенність його тексту та особистості підступає саме там, де ці тенденційні зображення тривалий час домінують. Шевченко монументальний і Шевченко грайливий та чутливий залицьальник чи п'янчужка, – то все одна й та сама людина, цілісна у своїх прагненнях та достовірна у почуттях. Множинність поетичних масок – свідчення багатогранності таланту; а те, що висловлювані гасла лишаються незмінними і у вустах пророка, і у вустах юродивого лише взайве свідчить на користь послідовності політичних та естетичних поглядів видатного українського поета. Так, Шевченко був національним пророком, але при цьому мав свої маленькі слабкості та доволі грайливий норов, поцінував театр та живопис, плакав від лермонтовського вірша *«Ночь тиха, пустыня внемлет Богу»*...

ЛІТЕРАТУРА

1. Гольковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси /Н. Гольковский. – Харьков: Епархиальная типография, 1916. – Т.1. – 376 с.
2. Ковалевский И. Юродство о Христе и Христа ради юродивые /И. Ковалевский. – М.: Книжный клуб Книгобек, 2013. – 256 с.

3. Листування Тараса Шевченка / [За ред. Сергія Єфремова]. – К.: Брама, 2013. – 1056 с.
4. Панченко А.М. Юродство как общественный протест /А. Панченко // Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в древней Руси. – Ленинград: Наука, 1984. – С. 72-153.
5. Максимович С. В. Нечистая сила. Неведомая сила /С. Максимович // Собрание сочинений. – СПб.: Типо.-литографія Акционерного Об-ва «Самообразование», 1912. – 295 с.
6. Пыляев М. И. Замечательные чудачки и оригиналы /Н. Пыляев. – СПб.: Изд-е А.С.Суворина, 1898. – 445 с.
7. Романович-Славатинський А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права /А. Романович-Славатинский. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1870. – 501 с.
8. Трубицын Николай. О народной поэзии в общественном и литературном обиходе первой трети XIX века /Николай Трубицын. – СПб.: Тип. Глав. Управления Уделов, 1912. – 573 с.
9. Успенский Б. А. Антиповедение в культуре древней Руси / Б. Успенский // Проблемы изучения культурного наследия. – М.: Наука, 1985. – С. 326-332.
10. Флетчер Дж. О государстве Русском /Дж. Флетчер. – СПб., 1911. – С. 142-144.
11. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у 12-ти томах /Тарас Шевченко. — К.: Наукова думка, 1989. – Т.1. – 528 с.; К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2. – 590 с.
12. Шевченко Тарас. Дневник /Тарас Шевченко. – М.: Главиздат Министерства культуры СССР, 1954. – 338 с.